

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ З АГРЕСИВНИМИ ШКОЛЯРАМИ

Розглядаються особливості соціально-психологічної роботи в навчальних закладах зі школярами, схильними до агресивної поведінки.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, молодші школярі, стани здоров'я.

Постановка проблеми. Сьогодні точиться чимало розмов стосовно насилля над дітьми, насилля в сім'ї, жорстокої поведінки відносно дітей, жінок тощо, але актуальним стає питання: які причини появи насилля загалом? Відповіді однозначної немає, але зрозумілим є те, що наслідками жорстокого ставлення до оточуючих завжди є серйозна шкода здоров'ю та життю, соціально-психологічному розвитку жертви, соціалізації постраждалого. Особливої уваги набирає насилля та агресія дітей у межах навчального закладу, оскільки батьки постраждалої дитини звинувачують і батьків насильника, і самого насильника, і вчителів. Але сьогодні школа залишається сам на сам з проявом агресивності школярів.

Метою статті є визначення особливостей соціально-педагогічної роботи в навчальних закладах з агресивними школярами на підставі проведеного дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом збільшилося число робіт, присвячених різним складовим питанням дитячої та підліткової агресивної поведінки: аналізу дитячої агресивності у навчально-виховних закладах, факторів впливу на розвиток дитячої агресивності, змісту корекційного впливу на агресію школяра (А. Гуггенбуль, С. Шебанова, С. Крюкова, Н. Слободяник та інші), які шляхи та способи примирення школярів після конфлікту (М. Бутовська).

У своїх статтях ми розглядаємо агресивність у межах системного підходу, оскільки це дає змогу фокусуватись на походженні та формах прояву агресивної поведінки, динаміці та механізмах прояву дитячої агресивності.

До розуміння поняття «агресія» ми підходили з точки зору різних авторів і наукових розумінь, отже, агресією ми вважатимемо

мотивовану деструктивну поведінку, яка вступає в суперечність з соціальною нормою та завдає шкоди (психічну чи фізичну) іншим об'єктам соціальної взаємодії через групові чи індивідуальну дії, ворожість, неприязнь, гнів, які важко прогнозуються чи контролюються. А агресивність — це стійка риса особистості; готовність до агресивної поведінки [5; 6].

Агресивна поведінка є однією з форм реагування на різні несприятливі ситуації у фізичному, психологічному чи соціальному планах, що викликають фрустрацію, стрес. Агресивною є цілеспрямована, руйнівна поведінка дитини, в результаті якої є руйнівні для жертви наслідки та порушення норм суспільної поведінки. Агресивна поведінка школяра може мати відкритий чи закритий, прихований характер і бути спрямована на об'єкт-подразник, на предмет розрядки негативного емоційного стану (речі об'єкта, що образив), або аутоагресію. Основними формами прояву агресивної поведінки є вербальна, фізична, змішана агресія, аутоагресія. Але, як вказує С. Г. Шебанова, «в якому б вигляді агресія не виступала — фізичному впливі чи словесній перепалці, опосередковано чи через розрядку іншого виду, — вона виступає як деструктивна поведінка».

Аналіз статистики, наукової літератури, кримінальної хроніки свідчить, що в основі прояву агресивної поведінки школярів лежать декілька складових: жорстока поведінка дорослих, особливості соціального виховання дитини, особливості індивідуально-психологічного розвитку дитини. Можна сміливо говорити, що агресія є одним із механізмів прояву активності та самовираження дитини [1; 2; 5; 8].

Під активністю ми розуміємо внутрішню здатність мислити, діяти, здійснювати вчинки, що в нормі має призводити до формування моральних норм дитини. Деякі вчені вказують, що агресія — підсилена активність, спрямована на самоствердження і самовираження. Так, у роботах Ф. Аллана панує думка, що агресія є внутрішньою силою, яка дозволяє людині протистояти зовнішнім умовам. На підтвердження цього, можна навести такі дані, отримані в ході нашого дослідження: якщо в класі 24% учнів агресивно реагують на зауваження вчителя, то вже шестикласники у 32%, а учні 8-го класу — у 56%. Характер агресії задежить від ставлення групи до вчителя, об'єктивності оцінки чи зауваження, індивідуальних особливостей дитини і, в останню чергу рівня вихованості школяра.

Х. Хекхаузен убачає в агресії певні дії, метою яких є завдання шкоди, які не завжди можуть бути реакцією на фрустрацію, а вини-

кати спонтанно через бажання заперечувати, ображати та стверджуватись, а ми додаємо — і самовиражатись. Особливо яскраво останнє проявляється в учнів 7–8-х класів, тобто в гострій фізіологічній період дорослішання дитини.

У роботах Л. Іванової та Л. Ватової [6; 4]. розглядається самовираження як об'єктивізація внутрішнього світу особистості, яка розвивається, її ідентифікація як «Я»-суб'єкта, рефлексія особистої поведінки; виходячи з цього, й агресивні прояви школяра можна розглядати як соціально-психологічну норму. Але як бути тоді педагогам із масовими проявами агресивної поведінки — так званим *соціальним зараженням агресивністю*?

Водночас цікавими, на наш погляд, є дослідження, проведені М. Бутовською, які показують, що жертва найчастіше шукає шляхи до примирення з агресором, тоді як у багатьох випадках агресор продовжує ініціювати ворожнечу. Висновки, отримані авторкою дослідження, показують суттєві гендерні відмінності у можливості примирення, яке серед хлопчиків відбувалося удвічі частіше тільки в разі дружніх стосунків ($\chi^2 = 36,6$, d.f. = 1, $p < 0.001$), а у змішаних діадах примирення наставало швидше, коли стосунки не були дружніми [3].

Аналіз проведеного дослідження. Вивчення агресивної поведінки школярів проводилось нами останні чотири роки з щорічним аналізом розвитку та динаміки агресивності у школярів, і, звичайно, в межах однієї статті важко показати повний аналіз отриманих результатів. У своєму дослідженні ми чітко дотримувались орієнтації на показники фізичного здоров'я учнів. Розподіл учнів, які проявляють агресивність, здійснювався нами за критеріями: стан здоров'я дитини, соціальний статус родини учня, психолого-педагогічні проблеми дитини.

Загальна кількість вибірки становить 874 школярі, де 42,5% — учні молодшої школи, з яких 7,4 % — учні з особливими освітніми потребами, 32% — учні з ослабленим здоров'ям, відсоток учнів з особливими освітніми потребами та з ослабленим здоров'ям становить 3,8 та 48,7% відповідно.

Аналіз наукової літератури, досвід соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми, проведене дослідження уможливили виділення двох груп школярів з агресивною поведінкою: 1) група дітей з родин, які перебувають під соціально-педагогічним контролем: конфліктні, розлучені, неблагополучні сім'ї (11,5%); 2) група дітей, які мають особистісні чи психологічні проблеми (41%).

Відповідно до отриманих результатів нами було виділено три основні підгрупи учнів.

I підгрупа — це учні, які виявляли агресію як засвоєний спосіб відносин (35,5%).

Характеризуючи учнів I підгрупи, зазначимо, що агресивна поведінка є наслідком копіювання поведінки оточуючих, діти поводяться відповідно до засвоєного досвіду на попередніх етапах розвитку (агресивна поведінка батьків, реклама агресії під час перегляду телепередач, прояви агресії у спілкуванні з однолітками): підтримка агресивної поведінки дорослими («молодець, що дав здачі»), авторитарного стилю виховання, деформації системи цінностей в сімейних стосунках, емоційна холодність чи надмірна вимогливість батьків.

II підгрупа — учні, в яких агресія має захисний характер (57%), для цієї групи характерним є прояв агресії в разі фрустрації, як форма упередження на прояв агресії з боку іншого. Слід вказати, що в цій підгрупі 59,8% становлять учні з ослабленим здоров'ям. Здебільшого в цих учнів виявляється вербальна агресія. Останні демонструють порушення правил поведінки як захист на ускладнення шкільного життя, на стиль взаємин між ровесниками, для них характерні; нерішучість, пасивність, упертість; на перший погляд, учні цієї підгрупи свіломо виявляють агресію, але це відбувається внаслідок того, що дитина не може впоратись зі своїми переживаннями.

III підгрупа — учні, в яких агресивність є рисою характеру (вроджена); вони становлять 3,5%, хоча це найменший відсоток, але в соціальному плані це група учнів, які виявляють різні форми агресивної поведінки щоденно і всі перебувають на внутрішньошкільному обліку. Для учнів цієї групи характерні нейродинамічні прояви: нестабільність психічних процесів, психомоторна заторможеність чи розгальмованість.

Отже, можна сказати, що агресивність учня слугує засобом самозахисту, засобом пізнання нового та засобом досягнення успіху, механізмом компенсації вад соціального чи психічно-фізичного розвитку.

Серед основних причин, які провокують агресивну поведінку школярів, є: знижений рівень інтелектуального розвитку, комунікативних навичок, знижений чи низький рівень саморегуляції, недорозвиненість чи несформованість навчальної діяльності, занижена самооцінка, особливості сприймання учня. Це перша група причин, які носять індивідуально-психологічний характер.

Друга група причин, які провокують агресивну поведінку школярів, носить соціально-педагогічний характер; це особливості викладацької діяльності, індивідуально-психологічні особливості вчителя, особливості виховного процесу вдома, специфіка стосунків у класі.

Досвід соціально-педагогічної та психологічної роботи з агресивними школярами дав підстави сформулювати теоретико-практичні положення роботи з агресивними школярами в навчальних закладах, де основними є первинна, вторинна і третинна психопрофілактика агресивної поведінки, рання діагностика проявів будь-яких форм агресії, соціально-психологічна корекція поведінки та особистісних рис школярів.

Під психопрофілактикою слід розуміти систему державних і суспільних соціальних, гігієнічно-медичних та педагогічних дій, спрямованих на підвищення рівня здоров'я населення та профілактику тих чи інших захворювань [6].

У межах навчального закладу первинна профілактика спрямована на попередження прояву будь-яких форм агресивної поведінки на основі вивчення механізмів формування поведінки та виховання дитини в сім'ї, вивчення материнсько-дитячих стосунків. Вторинна профілактика передбачає раннє втручання та корекцію материнсько-дитячих та сімейних стосунків, визначення батьківсько-дитячих кордонів, наявність чітких сімейних ролей. Третинна профілактика передбачає корекцію поведінки і психосоціального розвитку школяра [4].

У межах соціально-педагогічної і психологічної корекції передбачено здійснення розвитку соціальної й особистісної компетенцій школяра, формування навичок позитивного спілкування, критичного мислення, прийняття свідомого рішення, вміння володіти емоціями, формування позитивної самооцінки. З цією метою було розроблено й впроваджено цикл занять з агресивними школярами, які мали характер тренінгу формування соціальних умінь. На нашу думку, формування соціальної поведінки є найбільш ефективним тоді коли є позитивні приклади для її відтворення в шкільному житті. Це мають робити всі учасники навчально-виховного процесу, при цьому слід пам'ятати, що чужих дітей не буває.

Якщо говорити про проведений цикл занять з подолання агресії у школярів, то головною їх метою було навчання засобів володіння та керування агресивністю особистості, формування розуміння і засобів використання сформованих життєвих цінностей. Саме тому

основним методом навчання під час проведення занять було використання методу альтернативного вибору адекватної альтернативи.

Досягнення мети потребує формування у школярів певної соціально-психологічної навички: позитивного спілкування, прийняття безагресивного вирішення проблеми, сформованість критичного й аналітичного мислення, позитивні міжособистісні контакти, керування власними емоціями та стресом чи станом тривоги, соціальне пристосування та формування позитивного образу «Я».

Основними методами для реалізації мети були: соціальне прогнозування, моделювання ситуації, рольові ігри, встановлення зворотного зв'язку, перенесення навичок навчальної ситуації в реальне шкільне життя, дитячо-батьківська терапія, методи роботи з групою, методи саморегуляції та контролю агресивності.

Серед форм і способів контролю агресивності ми виділяємо релаксацію, навчання самоконаролю, ситуаційне керування агресивністю, психотерапію, інструктивну терапію та ситуаційне керування особистою агресивністю школярем.

Основною особливістю соціально-педагогічної і психологічної роботи з агресивними школярами є формування почуття спільності з іншими школярами, бажання розуміти іншого, формування емпатійного зв'язку, співчуття між школярами.

За такими ж самими напрямками здійснюється й робота з батьками та вчителями: ознайомлення з причинами агресивної поведінки школярів, психологічними особливостями агресивних учнів, формування нового досвіду взаємодії з агресивними школярами, перформатування ворожості і злоби у «здорову агресивну поведінку»: досягнення позитивної мети, самозахист, обстоювання своїх прав відповідно до норм суспільної поведінки.

Нормалізація батьківсько-дитячих і педагогічно-учнівських стосунків має і для профілактики, і для корекції суттєве значення, оскільки часто дорослі не знають і не вміють діагностувати емоційний стан, емоційні потреби дитини, не мають навичок ефективної взаємодії з агресивною дитиною чи учнем. Соціально-психологічна робота з учителями і батьками має спрямовуватись на зміцнення стосунків між школярем і дорослим. Наш досвід показує: якщо в роботі з батьками необхідною умовою є присутність дитини, то в роботі з педагогічним колективом це небажано, вчителя необхідно спочатку навчити приймати учня таким, яким він є. Для сприйняття учня іноді достатньо запросити вчителів чи класного керівника на деякі фрагменти занять, де учень розкривається з позитивного боку.

Роботу з батьками агресивного школяра слід розпочинити з консультування та навчання ефективних засобів спілкування з підлітком, а вже потім долучати їх до групової роботи.

Отже, особливостями соціально-педагогічної та психологічної роботи з агресивними школярами є робота в різних напрямках (батьки, вчителі, учні), дотримання умов ефективної профілактики: довірливі стосунки дорослих і школярів, активна взаємодія сім'ї та школи, формування емпатійності.

Аналіз соціально-психологічної роботи з агресивними учнями, проведеної нами протягом тривалого часу, дає змогу розглядати практичну роботу як цілеспрямовану, яку необхідно здійснювати одночасно за різними напрямками.

Важливою умовою корекції і профілактики є зміна ставлення до свого оточення як з боку агресора, так і з боку жертви та вироблення соціальних навичок вирішення негативної ситуації неагресивним шляхом; формування довірливих стосунків із дорослими; формування у дорослих просоціальних норм поведінки й установок.

В статье рассматриваются особенности социально-психологической работы в учебных заведениях со школьниками, склонными к агрессивному поведению.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, младшие школьники, состояние здоровья.

The specific of social psychological work at school with pupils tend to be aggressive is discussed in the article.

Key words: aggression, aggressive behavior, semor pupil, level of health.

Література

1. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. — СПб. : Питер, 2001.
2. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. — М. : Педагогика, 1995.
3. Бутовская М. Л. Агрессия, дружба и примирение детей младшего школьного возраста: интернет-ресурс <http://www.ethology.ru/library/>
4. Ватова Л. Как снизить агрессивность детей // Дошкольное воспитание. — 2003. — № 6. — С. 55–58.
5. Гуггенбуль Аллан. Зловещее очарование насилия: Профилактика детской агрессивности и жестокости / пер. с нем.; 2-е изд. — М. : «Когито-Центр», 2006. — 176 с. (Юнгианская психология).

Розділ III

Психолого-педагогічні аспекти розвитку

6. *Иванова Л. Ю.* Агрессивность, жестокость и отношение старшеклассников к их проявлениям. — М., 1993.

7. *Крюкова С. В., Слободяник Н. П.* Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь. Программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста: практическое пособие. — М. : Генезис, 2003.

8. *Шебанова С. Г.* Концептуальная модель агрессивного поведения // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — №8. — С. 52—54.